

R E C E N Z J E

MIROŚLAWA MICHALSKA-SUCHANEK

Uniwersytet Śląski

 ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5262-0816>

P. Кацман, *Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)*,
Academic Studies Press–BiblioRossica, Boston–St. Petersburg 2020, s. 336.

Zagadnienia związane z literaturą rosyjsko-izraelską są jak dotąd przez badaczy rusycystów traktowane marginalnie. Prace, które okazjonalnie pojawiają się w Rosji i w Polsce, są rozproszone i poświęcone wyselekcjonowanym aspektom, dotyczącym pojedynczych pisarzy oraz utworów. W Izraelu badaniem rosyjsko-izraelskiej literatury zajmuje się tylko jeden badacz — profesor Uniwersytetu Bar-Ilana w Ramat Ganie — Roman Katsman. Tematyce tej poświęcił kilkanaście artykułów i dwie monografie: *Nostalgia for a Foreign Land: Studies in Russian-Language Literature in Israel* opublikowaną w 2016 roku (Academic Studies Press, Brighton MA) oraz z roku 2020 — *Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)* (Academic Studies Press–BiblioRossica, Boston–St. Petersburg).

Najnowsza monografia stanowi zwieńczenie wielu lat badań. Niektóre podejmowane w niej zagadnienia Katsman częściowo poruszał już w swoich artykułach, między innymi na łamach polskiego czasopisma „Ludaica Russica”, z którym aktywnie współpracuje. U podstaw jego rozważań leżą cztery koncepcje naukowe.

Po pierwsze — generatywna antropologia (*generative anthropology*) i *originary thinking* Erica Gansa, które to teorie — mówiąc najprościej — postrzeganie świata wiążą z doświadczeniami ludzi i ich kulturowymi wyobrażeniami o tymże świecie. Na poziomie rudymenarnym kluczowe są tu tzw. wydarzenia sceniczne (*scenic events*) i sceny źródłowe (*originary scene*) wyrażane zarówno indywidualnie, jak i kolektywnie przez tzw. reprezentacje stanowiące finalny produkt aktu desygnacji¹. „Przerwany gest przyswo-

¹ Zob. E. Gans, *The scenic imagination. Originary thinking from Hobbes to present day*, Stanford University Press, Stanford 2008, s. 1; zob. również R. Nycz, *Antropologia literatur — kulturowa teoria literatury — poetyka doświadczenia*,

jenia” Gansa implikuje, oprócz wspomnianego aktu desygnacji, mechanizm konstytuowania się określonej rzeczywistości.

Po drugie — konceptualizacja chaosu w ujęciu Katherine Hayles, z której Katsman wyprowadza tezę o dyssypatywnym charakterze literatury rosyjsko-izraelskiej. Przy założeniu, że — wyznaczające strukturę i charakter tej literatury — chaos i porządek połączone są wektorami skierowanymi ku sobie, czyli chaos prowadzi do ładu, a ten na powrót do chaosu, literatura ta traktowana jako system, podlega powtarzającym się procesom rozproszenia, za którymi następuje ponowne skupienie elementów w innym porządku i zawsze na wyższym poziomie złożoności. Za Hayles chaos nie jest tu identyfikowany z brakiem porządku (zakłada nie-porządek, a nie anty-porządek), lecz z wielotorową informacją, którą cechuje determinizm i obecność działań celowościowych².

Po trzecie — realizm spekulatywny Grahama Harmana i Quentina Meillassoux. Filozofia w ich ujęciu odwraca się od oczywistości oraz kategoryczności przeżyć i zarysowuje figurę powołującą do życia nowe pojęcie ontologiczne — zwrot spekulatywny (*speculative turn*). Harman wprowadza termin „przyczynowości zastępczej”, która odcina się od tzw. wpływu bezpośredniego. Zgodnie z jego teorią przedmioty istnieją w sposób wobec ludzi autonomiczny, a postrzeganie człowieka jako kategorii dominującej zostaje zastąpione uznaniem go za jeden z przedmiotów. Meillassoux natomiast tworzy pojęcie „możliwości”: przenosi nacisk z tego, co jest, na to, co jest możliwe. Neguje ideę zamkniętego świata, a kategorię całości zastępuje „konieczną przygodnością”. Według spekulatywnego realisty nie istnieje ostateczny wszechświat, nie ma z góry danego totalnego porządku zbiorów możliwości, jest tylko „konieczna przygodność” i „wydarzenie wirtualne”, które nie podlega klasyfikowaniu w kategoriach prawdopodobieństwa³. Wynika z tego, że literatura nie odzwierciedla rzeczywistego porządku świata, a charakterystykę realnego tworzy mechanizm nie-zaświadczenia, nie-doświadczenia, kontyngentny chaos. Przedmioty materialne i fikcyjne (nie-prawdopodobne) traktuje się jako równe sobie, co — jak badacz podkreśla — zakłada nie tylko poznawanie nowej rzeczywistości, ale również rzeczywistości innej — fantastycznej, mitologicznej, baśniowej czy magicznej.

„Teksty Drugie” 2007, nr 6, http://rcin.org.pl/ibl/Content/51309/WA248_67-628_P-I-2524_nycz-antropologia.pdf (25.05.2020).

² Zob. M. Wichłacz, *Od liniowości do złożoności. Nowy paradygmat w naukach społecznych i politycznych*, <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/view-ByFileId/749119.pdf> (25.05.2020).

³ Zob. M. Lubecki, *Graham Harmana ontologia przedmiotu poczwórnego*, „Estetyka i Krytyka” 2013, nr 2 (29), https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/6320/Lubecki_Marcin.pdf?sequence=1 (25.05.2020); zob. też czasopismo, które w całości poświęcone jest idei realizmu spekulatywnego — „Speculations”.

Wymienione sposoby myślenia Katsman spaja teorią Jacquesa Lacana, a zwłaszcza jego triadą porządków — „wyobrażeniowego”, „symbolicznego” i „realnego”⁴. Łączy ona różne, choć w wielu miejscach styczne, punkty widzenia na rzeczywistość (realność) kreowaną w literaturze „rosyjskiego Izraela” — antropologiczny, fizyczny i filozoficzny.

Przyjętą w monografii metodologię bez wątpienia uznać można za nowatorską. Katsman zdecydowanie (a nawet manifestacyjnie) odcina się od „klasycznego” oglądu procesu literackiego oraz „tradycyjnej” interpretacji tekstu i sięga po narzędzia Nowej Humanistyki, które w jego przekonaniu są optymalne (i trudno się z nim nie zgodzić) do opisu niejednorodnego — i zgodnie z przekonaniem Katsmana: wyrastającego z chaosu — dyssypatywnego systemu, jakim jawi się rosyjsko-izraelska literatura.

Literaturę „rosyjskiego Izraela” charakteryzują takie pojęcia jak generatywność, fluktuacja, hybrydyczność, dywersyfikacja, entropia, otwartość. Wszystkie one zaświadczaają o niejednorodnym i procesualnym charakterze tej literatury jako „żywego”, ewoluującego systemu. Za istotny wyznacznik jej rozwoju Katsman przyjmuje właściwą dla twórczości „rosyjskiego Izraela” nieustanną reorientację (reinterpretację) istoty realności i poetyki realizmu. *Неуловимая реальность...* prezentuje na ile, i w jaki sposób, jakościowy, ale też i ilościowy, rozwój literatury determinuje kierunek redefiniowania pojęcia realności i modyfikacji poetyki realizmu. Próba szczegółowego oglądu tego zjawiska stała się dla badacza przyczynkiem do opisu literatury rosyjsko-izraelskiej jako zjawiska, którego wewnętrzna niejednorodność (wynikająca z wielokulturowej proveniencji, funkcjonowania na styku kultur, uwarunkowań historycznych, politycznych, społecznych, religijnych, mentalnościowych etc.) tworzy normę, nie zaś przejaw marginalizacji. Kluczowe w rozważaniach Katsmana jest założenie, że mamy w tym przypadku do czynienia z literaturą autonomiczną, która posiada osobną ścieżkę rozwoju, wewnętrzną dynamikę i własną poetykę oraz działa w ramach odrębnej przestrzeni kulturowej. Pogląd ten implikuje odejście od postrzegania jej jako części literatury rosyjskiej (jak było dotąd praktykowane) i od opisu jedynie w kontekstach oraz zależnościach związanych z kulturą rosyjską.

Monografia Katsmana ma przejrzystą kompozycję. Formalnie składa się z dziesięciu rozdziałów, wstępu i zakończenia, w istocie jednak wyraźnie wyodrębniają się dwie jej części. Pierwsza zajmuje mniej więcej jedną czwartą objętości pracy i szczegółowo prezentuje „filozoficzno-kulturowo-chaotyczny paradygmat”, który wyznacza perspektywę oglądu stuletniej historii literatury rosyjsko-izraelskiej, poczynając od roku 1920, czemu też poświęcona jest, złożona z dziewięciu rozdziałów, część druga.

⁴ Zob. R. Meyer-Kalkus, *Jacques Lacan: Psychoanaliza jako lingwistyka mówienia*, przeł. P. Dybel, „Teksty Drugie” 1998, nr 1–2, http://rcin.org.pl/Content/65035/WA248_71799_P-I-2524_meyer-jacques_o.pdf (25.05.2020).

Ważne miejsce we wspomnianym paradygmacie zajmuje pojęcie struktur dyssypatywnych. Zostało ono przeniesione z termodynamiki, gdzie definiuje się je jako: „przestrzenny rozkład elementów składowych otwartego układu fizycznego powstały wskutek dyssypacji energii dostarczonej do układu z otoczenia”⁵. Uprościmy — układ otwarty posiłkuje się zewnętrzną energią, która zmniejsza jego entropię i jednocześnie zwiększa stopień uporządkowania poprzez tworzenie struktur zwanych dyssypatywnymi⁶. Ten mechanizm dynamicznej samoorganizacji Katsman uznał — wydaje się, że słusznie — za idealny do opisu dynamiki zmiennej, niejednorodnej i w jakimś sensie rizomatycznej literatury rosyjsko-izraelskiej.

Badacz wskazuje trzy cechy wspólnoty rosyjskojęzycznej w Izraelu, które odróżniają ją od innych wspólnot emigracyjnych (repatriacyjnych): po pierwsze — wchodzi ona w skład żydowskiej większości narodowej, po drugie — z punktu widzenia społeczno-ekonomicznego stanowi integralną część społeczności izraelskiej (osiąga sukcesy w polityce, przemyśle, nauce, sztuce etc.), wreszcie po trzecie — cieszy się autonomią w sferze szeroko pojętej kultury. Jednocześnie — co Katsman wyraźnie punktuje — każda z wymienionych cech wykazuje wysoki stopień niestabilności i chaosu, jako że przynależność do żydowskiej większości w wielu przypadkach nie jest równoznaczna z jednością kulturową i mentalnościową oraz zgodnością interesów i praktyk, zaś trwałość wielu podejmowanych inicjatyw warunkowana jest aktualną polityką Federacji Rosyjskiej, a co za tym idzie jej odbiorem w świecie i w samym Izraelu. Społeczność izraelskich rosyjskojęzycznych literatów, która funkcjonuje wewnątrz tej wspólnoty, przejęła wszystkie jej cechy w stopniu zintensyfikowanym. Katsman określa ją (określenie przenosi również na literaturę tworzoną przez tę społeczność) jako otwarty układ o charakterze emergentnym, który charakteryzuje się dynamiczną samoorganizacją, zniżającą entropię — innymi słowy dyssypatywny. Tak rozumianą dyssypatywność badacz wiąże z pojęciem chaosu, który jest niczym innym jak przestrzenią, z której generowane są elementy składowe wspomnianego układu, i w ramach której dochodzi do ich samoorganizacji. Katsman idzie też dalej — formułuje mianowicie tezę, że dyssypatywność stanowi główną determinantę ewolucji społeczności rosyjskojęzycznych literatów w Izraelu i jednocześnie warunek *sine qua non* jej „przeżycia” wewnątrz chaosu.

Kolejny element budowanego przez Katsmana paradygmatu tworzy postrzeżenie literatury „rosyjskiego Izraela” w kategoriach nowego kulturowego realizmu, który nawiązuje do rozwoju nauki i technologii, znanego jako czwarta rewolucja przemysłowa (Industry 4.0.)⁷. Ten ogólnosiwiatowy

⁵ R. Bujakiewicz-Korońska, *O przemianach energii i informacji w strukturach dyssypatywnych*, Wydawnictwo naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000, s. 7.

⁶ Zob. http://www.kul.pl/files/57/transfer_idei/szydowski.pdf (25.05.2020).

⁷ Zob. m. in. https://www.plattform-i40.de/PI40/Navigation/EN/ThePlatform_Background/background.html, albo <https://www.twi-global.com/what-we-do/research-and-technologies/technologies/industry-4-0> (25.05.2020).

projekt sprowadza się do — mówiąc w uproszczeniu — automatyzacji, wymiany informacji i przetwarzania danych z wykorzystaniem wszelkich form technologii informacyjnych, głównie Internetu. Powszechność globalnej sieci powoduje, że przestrzeń wirtualna zaczyna wkraczać we wszystkie sfery funkcjonowania świata, powodując fuzję dwóch form jego istnienia — realnej i wirtualnej. Z analogii do *Industry 4.0* Katsman wyprowadza koncepcję rzeczywistości, traktowanej jako odzwierciedlenie w literaturze „rzeczywistości sieciowej”. Realizm 4.0, inaczej nowy realizm kulturowy XXI wieku (badacz używa tych pojęć zamiennie), nawiązuje do postulowanej przez realizm spekulatywny negacji antropocentryzmu i co za tym idzie ontologii zorientowanej na przedmiot. Człowiek zostaje zrównany ze światem nie-ludzi, realność i wirtualność ulegają unifikacji, a k a ż d y pojawiający się w świecie przedstawionym przedmiot zyskuje status osobowy. Mimesis w realizmie 4.0 przestaje być twórczym naśladownictwem natury, ucieleśnieniem idei lub formy w materii, a staje się komunikacją **wszystkiego ze wszystkim** za pomocą zunifikowanego, egzoterycznego języka.

Katsman wymienia trzy podstawowe cechy wyróżniające nowy realizm kulturowy: intelektualizm, pojmowany jako pochodna „wysokotechnologiczności” (*knowledgeableness*), łączącej naukę z wykorzystaniem wysokich technologii; fragmentaryzm, który nie stanowi odbicia postmodernistycznego rozdrobnienia świata (w tym świadomości), lecz tworzy funkcjonalną zasadę wyznaczającą sposób istnienia systemu jako komunikacji między jego wielorakimi elementami — zorganizowanymi lub samoorganizującymi się (Katsman wykorzystuje tu analogię do *blockchain* — zdecentralizowanej platformy transakcyjnej w rozproszonej infrastrukturze sieciowej), a także magiczność, rozumianą jako przyswojenie elementów poetyki realizmu magicznego.

Dalsze rozważania tej części monografii dotyczą strategicznych (tak jak Katsman określa) składowych realizmu 4.0 obecnych w literaturze rosyjsko-izraelskiej. Ich zestawienie otwiera nonkonformizm definiowany jako rodzaj kulturowej subwersji, odejście od kulturowego mainstreamu. Ujawnia się on na trzy sposoby: pierwszy — tradycyjny, poprzez przywiązanie do radykalnej awangardy i antypopulizmu, drugi — realizowany poprzez twórczość rozpowszechnianą w formach elektronicznych (nie-papierowych) i w ramach działalności w sieci (całkowitej albo traktowanej jako sposób dywersyfikacji kanałów publikacji), wreszcie trzeci, łączący obie taktyki. Głównym stymulantem ewolucji literatury „rosyjskiego Izraela” jest jednak proces jej demarginalizacji (druga składowa), rozumianej jako odejście od prób wpisania się w hierarchizację zarówno w ramach izraelskiej, jak i rosyjskiej przestrzeni literackich. Demarginalizacja idzie drogą deminoryzacji (i jest to kolejna składowa), związanej z odejściem od eksponowania stosunku podrzędności rosyjskojęzycznej żydowskiej (izraelskiej) mniejszości wobec rosyjskiej większości w tekstach pisanych w języku narodowym tej większości. Wiąże się to z totalną rewizją tematyki, przede wszystkim z rezy-

gnającą z upolitycznienia literatury i jej ideologicznego nacechowania. Wcześniej dominujące opozycyjność i antysowiecki patos emigranckiego dyskursu przeobrażają się w antyheroizm i ikonoklastyczność, zaś socjocentryzm odczytywania dziejów historii ewoluuje w mikrosocjologię. Jako czwartą składową realizmu 4.0 Katsman wymienia magię sieciową i magiczną sieć (magiczny sieciowy realizm), opisując zjawisko na przykładzie najbardziej chyba reprezentatywnej dla tego zjawiska powieści Elisavety Michailichenko i Yuria Nesisa z 2003 roku zatytułowanej *И/е_рус.олим*, gdzie nawiązanie do nowego realizmu zawarte jest już w samym tytule utworu — łączy nazwę miasta, z której wydobyty jest rdzeń „rosyjski” (*Ие-рус-алим*) i określenie wspólnoty: *рус.олим*, czyli **рус[ские] олим** (tak nazywani są repatrianci) oraz formę adresu strony internetowej. Stanowi to wyraźne wskazanie na przeobrażenie się życia, które toczy się w konkretnym tu i teraz, oderwane od ściśle sprecyzowanego czasu i przestrzeni „istnienie w sieci”, a nawet więcej — utożsamienie samego bytu z siecią. Dyskurs emigrancki ustępuje miejsca aktywnej komunikacji z kulturą żydowską/izraelską i zepchnięty do roli tła staje się częścią wirtualnej rzeczywistości, w której żyją bohaterowie utworu. Realni ludzie i rzeczywista przestrzeń, cyberprzestrzeń z bytującymi w niej jednostkami, autentyczne źródła filozoficzne, literackie, historyczne — wszystkie te elementy współlistnieją, przenikają się nawzajem, ulegają transformacjom, dopełniają się, tworząc nową kulturową realność — jednocześnie empiryczną i transcendentalną, a nawet w jakimś sensie magiczną.

I kolejna składowa Realizmu 4.0. Nowy kulturowy realizm nawiązuje do mechanizmu, który w przestrzeni wysokich technologii znany jest jako rzeczywistość rozszerzona (*augmented reality*). Definiuje się ją jako połączenie obrazu świata rzeczywistego z elementami wirtualnymi, stworzonymi za pomocą technologii informacyjnej. W odróżnieniu od rzeczywistości wirtualnej (*virtual reality*) poszerza ona percypowany obraz albo/i nakłada na niego inne elementy⁸. Katsman rzeczywistość rozszerzoną postrzega jako wzbogacenie i zrjonalizowanie komunikacji w ramach systemu kulturowego, szczególnie w procesie — co w przypadku literatury rosyjsko-izraelskiej wydaje się szczególnie ważne — rozpoznawania i osvajania nowej kultury. Badacz wyróżnia kilka typów rzeczywistości rozszerzonej: podwajanie, identyfikację/rozpoznanie, złudną pamięć, technikę instalacji, ale wszystkie służą jednemu celowi — dekodują świat realny.

Kolejnym interesującym Katsmana zjawiskiem jest proces dewiktyimizacji literatury rosyjsko-izraelskiej. W oparciu o generatywną antropologię Erica Gansa tworzy on filozoficzną antropologię obrazu ofiary, a z niej wyprowadza paradygmat, który nazywa a-wiktymologicznym. Zakłada odejście od typowego dla wcześniejszej literatury (rosyjsko-żydowskiej) elementu dekadentckiej ofiarności. Bohater poprzez anihilację dominującej dotąd opo-

⁸ Zob. <https://przemyslprzyszlosci.gov.pl/po-co-mi-rozszerzona-rzeczywistosc/> (25.05.2020).

zycji: ofiara—kat i towarzyszących jej motywów ofiarności i heroizmu ulega przekształceniu z ofiary w pełnoprawnego uczestnika konfliktu.

Druga część monografii jest próbą odczytania literatury rosyjsko-izraelskiej poprzez pryzmat realizmu 4.0, tj. z zastosowaniem narzędzi i metod interpretacyjnych wypracowanych w części pierwszej. Katsman poddaje analizie twórczość dziesięciorga pisarzy, z zachowaniem chronologii, co pozwala zrekonstruować dynamikę i kierunek rozwoju literatury rosyjsko-izraelskiej. Jako pierwsza analizowana jest twórczość Awrama Wysockiego, od którego w roku 1920 umownie rozpoczyna się historia rosyjskojęzycznej literatury na ziemi obecnego Izraela (Wysocki na przełomie 1919–1920 emigrował do Mandatu Palestyny). Dalej pojawiają się kolejne nazwiska: Mark Egart, Julij Margolin, Yakov Cygielman, Eli Luksemburg, David Markish, Alexander Goldstein, Dennis Sobolev oraz Elisaveta Michailichenko i Yuri Nesis.

Katsman jest badaczem erudycyjnym. Świadczy o tym nie tylko imponująca bibliografia, w jaką wyposażona jest *Неуловимая реальность...*, ale również sam sposób prowadzenia wywodu. Monografia dowodzi też śmiałości badawczej autora. Katsman od lat propaguje założenia Nowej Humanistyki, odważnie sięga po wiedzę i terminologię z — jak się okazuje tylko z pozoru dalekich od literaturoznawstwa — dziedzin nauki. Odwołuje się do koncepcji i idei, które często jeszcze zaliczane są — jak choćby realizm spekulatywny — do literaturoznawczych eksperymentów. Trzeba przyznać, że czyni to wszystko z dobrym skutkiem. W monografii *Неуловимая реальность...* prezentuje własną wizję nowej odsłony realizmu kulturowego, a złożona dyssypatywna struktura funkcjonująca na styku kultur, jaką jest rosyjsko-izraelska literatura, stanowi dla niego — jak sam zaznacza — doskonały poligon doświadczalny realizmu 4.0.